

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Didacticam Litterarum Polonarum et Linguae Polonae
Pertinentia III (2011)

Katarzyna Grudzińska

Świadomość retoryczna uczniów szkół ponadgimnazjalnych (w świetle badań empirycznych)

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja wyników wieloaspektowej ankiety złożonej z trzynastu pytań i poleceń, przeprowadzonej wśród uczniów krakowskich szkół ponadgimnazjalnych. Jej celem było zbadanie szeroko pojmowanej świadomości retorycznej, traktowanej jako zbiór wiadomości i umiejętności niezbędnych do odbierania oraz konstruowania wypowiedzi ustnych oraz pisemnych, w ten sposób, by osiągać komunikacyjną skuteczność i cel zgodny z intencją. Zebrany materiał posłużył do analizy wielu zagadnień, takich jak: uczniowska znajomość pojęć teoretycznych związanych z retoryką oraz źródła tej wiedzy, sposoby definiowania i rozumienia pojęcia *retoryka* przez młodzież, uczniowskie strategie tworzenia wypowiedzi ustnych i pisemnych, czy wreszcie poziom identyfikacji czynników skuteczności komunikacyjnej. Wyniki ankiety pozwoliły określić, czy w dobie powrotu zagadnień retorycznych do programów nauczania i podręczników, związanym z naciskiem w szkolnym kształceniu językowym na doskonalenie kompetencji komunikacyjnej, uczniowie posiadają wiedzę na temat istoty komunikacji społecznej i językowej. Pozyskiwanie tej wiedzy, związane ściśle z nabywaniem umiejętności retorycznych, jest bowiem jednym z istotnych elementów formowania osobowości i moralności wychowanka, a to z kolei stanowi podkreślony przez podstawę programową zasadniczy cel polonistycznej edukacji.

Przypomnę tylko, że podstawa programowa kładzie wyraźny nacisk na kształcenie językowe, którego warunkiem *sine qua non* jest nabywanie świadomości retorycznej. Na poziomie liceum do zadań szkoły zaliczono między innymi pomoc w rozwijaniu sprawności komunikacyjnych stosownie do sytuacji, kształtowanie świadomości mocy języka oraz wspomaganie rozwoju kultury językowej i uwrażliwianie na piękno mowy ojczystej, czemu pomóc ma realizacja treści nauczania, takich jak: mówiona i pisana wersja języka, budowa wypowiedzi i tekstów, podstawowe gatunki wypowiedzi językowych (przemówienie, referat, artykuł, dyskusja, negocjacje), stylowa stosowność wypowiedzi wobec sytuacji komunikacyjnej oraz etyka mówienia, w tym kwestie uczciwości, agresji, wulgarności i manipulacji językowej. W osobnym punkcie autorzy podstawy programowej wymienili treści związane z „retorycznym użyciem języka”, do których zaliczyli: werbalne i niewerbalne środki komunikacji, retoryczne środki perswazji i ekspresji, stosowność i skuteczność

retoryczną, retoryczny aspekt wieloznaczności słowa i wypowiedzi oraz etykietę językową. Ten podział wydaje się jednak nielogiczny i nieuzasadniony, gdyż wynikałoby z niego, że czym innym jest stylowa stosowność wypowiedzi, a czym innym stosowność retoryczna; pomijając zupełnie zadziwiające rozdzielanie etyki mówienia od etyki językowej. Nie chodzi tu jednak o wytykanie niekonsekwencji rządowego dokumentu, ale o wskazanie w nim pewnych zagadnień, mających pomóc w kształtowaniu świadomości retorycznej uczniów. Realizacja wyznaczników i zadań zaprojektowanych przez podstawę programową należy już do kompetencji nauczyciela, wspomaganego przez treści zawarte w szkolnych podręcznikach. Rezultaty działań edukacyjnych, skoncentrowanych wokół sprawności i skuteczności komunikacyjnej ucznia, odzwierciedlają w pewnym stopniu zaprezentowane dalej wyniki badania empirycznego.

Ankiety otwierają cztery pytania o charakterze wstępnym i sondującym. Zostały one sformułowane tak, by nie wystąpiło w nich słowo „retoryka”, ale by mimo to pozwoliły zorientować się, czy młodzież jest świadoma źródeł, przejawów i skutków skuteczności komunikacyjnej. Odpowiedzi udzielone na pierwsze, złożone z dwóch części, pytanie pokazały, że uczniowie doskonale zdają sobie sprawę, kiedy ten cel osiągają. Poproszeni o wyobrażenie sobie, że występują publicznie – wygłaszają przemówienie, prezentują referat lub po prostu opowiadają znajomym anegdotę – zostali spytani w pierwszej kolejności o to, po czym poznają, iż ktoś jest znudzony ich wystąpieniem. Najczęstszymi odpowiedziami były: „ziewa” (44% badanych), „rozmawia z osobą siedzącą obok” (34%) oraz „interesuje się czymś innym” (28%). Wiele osób stwierdziło, że pozna znudzenie po prostu „po minie i zachowaniu” (15%), braku reakcji (2%) lub szmerze na sali. Warto tu odnotować dwie dość zabawne, bo górnolotne wypowiedzi: „po twarzy znudzonej ciężką przemową, piszczącej z katastrofizmu”, czy „po zachowaniu infantylnym a nonszalanckim”. Dla części osób ważny okazał się brak kontaktu wzrokowego: „nie patrzy na mnie” (13%); „patrzy w inną stronę” (9%), dla innych mowa ciała: „wierci się” (7%), „rozgląda się” (11%), „wywraca oczami” (2%), „ogłada paznokcie”, „jest podparty”, „bawi się sznurkiem od bluzki”. W niektórych odpowiedziach odzwierciedlił się duch naszych czasów – według ankietowanych osoba znudzona: „bawi się telefonem” (4%), „pisze sms-y” (3%), „wyciąga telefon i sprawdza godzinę” lub po prostu „patrzy na zegarek” (4%), „słucha mp3”. Pojawiły się też opinie świadczące nie tyle o niekompetencji komunikacyjnej, ile raczej o katastrofie towarzyskiej – osoba znudzona: „śpi” (10%), „przerywa i zmienia temat” (2%), „gwiżdże”, „rzuca we mnie papierami”, czy w końcu „wychodzi”.

W drugiej części tego samego pytania uczniowie mieli z kolei wypowiedzieć się, po czym poznają, że ich wystąpienie spodobało się słuchaczom. Tutaj odpowiedzi były mniej zróżnicowane. Najczęściej padało: „słuchają z zaciekawieniem” (40%); „patrz na mnie” (33%) – a nawet, w jednym przypadku: „patrz z podziwem”; „dopytują się” (27%); „są zainteresowani” (16%); „po wyrazie twarzy” (8%); „uśmiechają się do mnie” (9%); „panuje cisza na sali” (7%), „nie rozmawiają” (6%); „są skupieni” (5%); „nie zajmują się czymś innym” (4%); „kiwiają głową” (3%). Kilku badanych skupiło się na końcowych reakcjach: „biją brawo” (9%); „chwalą mnie”, „gratulują”, „komentują pozytywnie”, „żywiłowo reagują”, a nawet „piszczą”.

Widać zatem, że uczniowie doskonale potrafią zinterpretować występujące u słuchaczy objawy. Odpowiedzi uzyskane w kolejnych punktach ankiety pokazały natomiast, że ich wiedza sięga głębiej – są w stanie zdiagnozować i sprecyzować, na czym polega umiejętność przemawiania i jakie są sposoby osiągania skuteczności retorycznej. Na pytanie: „Co – Twoim zdaniem – chce powiedzieć polityk, który po wystąpieniu posła stwierdza: *Nie zgadzam się z jego poglądami, ale przemówienie oceniam bardzo wysoko*”, ankietowani odpowiadali czasem bardzo ogólnie, że przemówienie to musiało być: „ładne”, „dobre” (13%), „doskonałe”, „interesujące” (10%), „na wysokim poziomie” (8%), „wywierające pozytywne wrażenie” (8%). Prócz takich pojawiały się również odpowiedzi bardziej konkretne, merytoryczne, zwracające uwagę na: „dobry styl i język” (7%), „trafną argumentację” (6%), „poprawną – lub bardzo dobrą – konstrukcję” (2%), czy „dobór słów”. Część badanych podsumowała, że przemówienie musiało być: „dobrze przygotowane” (4%), „efektem wysiłku i pracy”, „dobrze sformułowane” (8%), „rzeczowe”, „przekonujące” (2%); inni zwrócili uwagę na znaczenie „sposobu mówienia” (4%) i „dobrej dykcji”, na „jakość wystąpienia”. Widać zatem, że w procesie tworzenia i wygłaszania przemówienia ważne są dla uczniów działania w obrębie takich dziedzin retoryki, jak: inwencja, dyspozycja, elokucja i akcja, mniejsze natomiast znaczenie zdaje się odgrywać *memoria*.

Podobne wnioski można wyciągnąć, analizując odpowiedzi udzielone w trzecim punkcie ankiety. Zapytani wprost, co to znaczy, że ktoś nie umie przemawiać, licealiści odpowiadali najczęściej, że „mówi nieciekawie” (22%) i „nieprzekonująco” (21%), ale też: „nudno” (5%), „niezrozumiale” (8%), „chaotycznie” (3%), „niemądrze, nieskładnie” (3%), „nielogicznie”, „bez sensu” (4%), „nie potrafi się wysłowić” (7%). Zwracali uwagę na brak przygotowania merytorycznego (5%), zły dobór argumentów, niepoprawną kompozycję, brak spójności, ubogi zasób słownictwa, niepoprawnie zbudowane zdania (4%). Nawiązując do sfery *actio*, młodzież wytykała złemu mówcy przede wszystkim „jąkanie” (10%), ale również długie przerwy, połykanie słów, zły sposób mówienia i ton głosu, brak intonacji, problemy z wymową, małą płynność, złe tempo, zbyt ciche mówienie. Okazało się również, że nieumiejętność przemawiania może wiązać się w oczach licealistów z pewnymi cechami osobowościowymi i charakterologicznymi, takimi jak: brak charyzmy (3%), nieśmiałość, nadmierna nerwowość (10%), wstydlivość (2%), czy brak pewności siebie.

Do podobnych wniosków skłania podsumowanie odpowiedzi na pytanie czwarte. W tym poleceniu przytoczono fragment *Przemówienia do młodzieży* Jana Pawła II i zapytano o przyczyny tak dużego aplauzu wzbudzanego przez homilie i inne wystąpienia Papieża. Niewielu uczniów zwróciło uwagę na językową stronę tych przemówień. Jeśli już, to podkreślano ich prostotę (8%) oraz aspekt humorystyczny (10%). Natomiast większość przepełnionych szacunkiem i afirmacją wypowiedzi powoływała się na stosunek emocjonalny do Ojca Świętego i jego autorytet. Nie wyklucza to oczywiście faktu, iż również takie czynniki mają wpływ na osiąganie skuteczności komunikacyjnej, choć nie wynikają z umiejętności retorycznych.

Pytanie dotyczące papieskich kazań było ostatnim z serii ogólnych i sondujących. Cztery kolejne mają zdecydowanie wymiar węższy i bardziej konkretny, bo związany już ze sferą edukacyjną, a mianowicie z tak bliską każdemu uczniowi praktyką komponowania wypowiedzi.

W pierwszym z tych pytań poproszono ankietowanych o swojego rodzaju „przepis na referat”, który miałby zainteresować kolegów i zostać bardzo dobrze oceniony przez nauczyciela. Za klucz do takiego sukcesu uznali oni przede wszystkim: ciekawe ujęcie tematu (33%), gruntowne przygotowanie się (19%), włączenie ciekawostek i anegdot (17%), zwięzłość (16%) oraz pogładowość, czyli dodatkowe materiały: zdjęcia, wykresy, ilustracje, prezentacje multimedialne (14%). Istotne okazało się również: nawiązanie kontaktu wzrokowego (9%), mówienie głośne i wyraźne (8%), a także stanowcze (3%), rozumiały język (7%), opanowanie pamięciowe (7%) i opanowanie nerwów, modulacja głosu (7%) i intonacja (4%), odpowiednia mowa ciała (6%), płynność wypowiedzi (4%) i jej logika (2%). Zaledwie kilka osób wskazało na konkretne zabiegi stylistyczne i kompozycyjne, takie jak podział pracy na wstęp, rozwinięcie i zakończenie (3%), stosowanie bogatego słownictwa (1%), czy wreszcie zadawanie pytań retorycznych (2%).

Kolejny punkt ankiety, podobnie jak poprzedni, związany jest z zasadami komponowania wypowiedzi ustnej. Poproszono w nim licealistów o przedstawienie procesu przygotowania i wygłaszania tzw. prezentacji maturalnej. Wyniki okazały się nieco zaskakujące, ponieważ spora część ankietowanych maturzystów, aż 28%, jeszcze się nad tą sprawą nie zastanawiała (badanie przeprowadzone zostało we wrześniu i październiku, a zatem siedem miesięcy przed maturą). Wymienione przez pozostałych sposoby na otrzymanie wysokiej liczby punktów oraz przekonanie komisji można podzielić na dwie grupy: pierwsza wiązała się z etapem przygotowawczym prezentacji, druga zaś z wykonawczym. Najczęstsze – bardzo ogólne – odpowiedzi w pierwszej z tych grup to: „przygotuję ją tak, by była interesująca” (18%), „będę się trzymał tematu” (11%), „zawrę ciekawe informacje” (7%) oraz „po prostu dobrze się przygotuję” (6%). Inne, bardziej konkretne recepty to: „skorzystam ze źródeł (4%) i innych pomocy”, „wykorzystam dodatkowe materiały: fotografie, podkład muzyczny, prezentację multimedialną” (4%), „na pewno przeczytam lektury” (3%), „będę czerpał z wiedzy zdobytej w szkole”, „zaskoczę komisję czymś nowym” (2%), „wybiorę interesujący temat (2%)”, „podam mocne argumenty” (2%), „moją prezentację „ułożę chronologicznie” (2%), będzie ona miała „wstęp, rozwinięcie i podsumowanie” (4%). 4% tegorocznych maturzystów wykazało chęć skorzystania z gotowca.

W grupie sposobów kładących wyraźny nacisk na etap już wykonawczy, związany ze sferą *memoria* i *actio*, zawierają się odpowiedzi: „wyuczę się na pamięć” (3%), „przećwiczę przed lustrem” (2%), „będę mówił pewnie” (10%), „dobrze gospodarując czasem” (6%), „opanuję nerwy” (5%), wypowiadał się będą: „wyraźnie” (5%), „głośno” (4%), „płynnie” (4%), „spokojnie i powoli” (3%), „zwięźle” (3%), „zmieniając intonację” (3%), „przekonująco” (3%), „będę używać stwierdzeń: *Ja myślę, ja sądzę*, aby zapewnić, że samodzielnie przygotowałem prezentację”.

Po zestawieniu i łącznej analizie odpowiedzi udzielonych na oba pytania dotyczące wypowiedzi ustnych można zauważyć, że ankietowani licealiści wykazują się sporą wiedzą na temat zasad ich konstruowania i wygłaszania. Jest to często wiedza bardzo ogólna, a nawet intuicyjna, wskazująca jednak na orientację w zagadnieniu. Natomiast spora liczba bardzo konkretnych odpowiedzi dowodzi, że duży odsetek badanych uczniów wykazuje się dość głęboką świadomością retoryczną. Zdają so-

bie oni sprawę ze znaczenia wszystkich dziedzin retoryki, od *inventio* do *actio*, choć oczywiście się tą terminologią nie posługują.

Wychodząc z założenia, że znajomość pewnych reguł z zakresu retoryki znajduje zastosowanie nie tylko w procesie tworzenia wypowiedzi ustnych, ale również pisemnych, zadano licealistom pytanie o zasady kompozycyjne wypracowania. Dla przeważającej większości uczniów (73%) praca pisemna powinna być trójdzielna – złożona ze wstępu, rozwinięcia i zakończenia. Wiele osób położyło też nacisk na „akapity rozpoczynające nową myśl” (41%). 13% badanych stwierdziło, że wypracowanie powinno być po prostu „sensowne i na temat”. Charakter incydentalny mają wypowiedzi stwierdzające, że wywód powinien być spójny (5%), „zgodny z formą wypowiedzi” (4%) („bo inaczej pisze się rozprawkę, a inaczej opis” – wyjaśnia jeden z uczniów), powinien także zachowywać właściwe proporcje między częściami pracy, nie zawierać powtórzeń (2%), a także liczyć minimum 250 słów (ten naturalny wymóg formalny okazał się istotny tylko dla jednego z ankietowanych).

Uczniowie zapytani o źródła wiedzy dotyczącej komponowania prac pisemnych, spośród różnych wariantów odpowiedzi najczęściej wybierali nauczyciela (88%), co czwarty natomiast wskazywał, że intuicyjnie wie, jak pisać wypracowanie (22%). Część maturzystów postawiła na różnorako rozumiane samokształcenie: 13% badanych czyta wypracowania innych uczniów zamieszczone w Internecie i stara się je naśladować, inni znaleźli takie informacje w podręczniku (8%), tudzież szukają ich w poradnikach (6%).

Widać zatem, że uczniom szkół średnich są powszechnie znane podstawowe zasady komponowania wypowiedzi ustnych i pisemnych. Duża w tym zasługa nauczycieli polonistów. Zastanawiać jednak może fakt, czy ta uczniowska wiedza znajduje źródło i poparcie w znajomości podstaw retoryki oraz związanej – mniej lub bardziej – z tą dziedziną terminologii. W rozważeniu tej kwestii pomoc miały odpowiedzi udzielone przez uczniów w kolejnych punktach ankiety.

W jednym z pytań ankietowani mieli się wykazać umiejętnością definiowania takich pojęć, jak perswazja, argumentacja, patos i kompozycja, w drugim zaś rozumieniem znaczenia następujących związków frazeologicznych: agresywna retoryka, popisy retoryczne, pusta retoryka, ozdobność retoryczna, pytanie retoryczne, retoryczna wartość przemówienia i figury retoryczne. Wyniki okazały się zaskakująco złe, a wiedza uczniów w tym zakresie mierna. Niewielu badanych potrafiło objaśnić podane wyrazy i zwroty, a ci, którzy taką próbę podejmowali, nie zawsze trafiali w sedno. Nierzadko pojawiały się odpowiedzi błędne.

A oto zestawienie szczegółowe, ukazujące liczbę podjętych prób i uczniowskie odpowiedzi:

agresywna retoryka	popisy retoryczne	pusta retoryka	ozdobność retoryczna	pytanie retoryczne	retoryczna wartość przemówienia	figury retoryczne
24 próby odpowiedzi	24 próby odpowiedzi	33 próby odpowiedzi	25 prób odpowiedzi	79 prób odpowiedzi	9 prób odpowiedzi	3 próby odpowiedzi
<ul style="list-style-type: none"> • ostre słowa (4), • podnoszenie głosu przez mówcę (3), • atakowanie kogoś (3), • zaakcentowane przedstawienie tematu (2), • agresywne mówienie, na które ciężko odpowiedzieć, • agresywna argumentacja, • forma mówienia mocno działająca na słuchaczy, • argumentowanie wypowiedzi przez każdy możliwy środek językowy, • wygłaszanie swojej opinii w agresywny sposób, • waleczne, bojowe przemówienie, 	<ul style="list-style-type: none"> • popisywanie się słowem (4), • zabiegi mające urozmaicić tekst (2), • trudne słowa (2), • argumentowanie pod publiczność, • stosowanie różnych „urozmaiceń” językowych, • akcentowanie wyrazów, • dużo przykładów, • bogate słownictwo, • popisywanie się zwrotami, których się nie zna, • chwalenie się umiejętnościami retorycznymi, • używanie pięknych słów i zwrotów, • zbędne zdania i fakty, • zabawa językiem, • bardzo upiększona mowa, 	<ul style="list-style-type: none"> • tekst bez sensu (8), • wypowiedź bez przekazu (4), • gadanie dla gadania (2), • mówienie bez celu (2), • nuda (2), • tekst nieurozmaicony, • brak interakcji ze słuchaczami, • przemówienie bez wyrazu i sensu, • mowa, która nie wnosi do rozmowy, • przemowa, w której nie ma nic poza popisami słownymi, • przedstawienie tematu bez porównań faktami, 	<ul style="list-style-type: none"> • bogaty zasób słownictwa (3), • ozdobniki w wypowiedzi (3), • upiększenie wypowiedzi (3) • ozdabianie mowy (2), • używanie dużej liczby środków artystycznych, • zabiegi wzmacniające przekaz, • dodawanie elementów do wypowiedzi, • podniosły ton, • wzbogacanie wypowiedzi, • upiększanie zdań zwrotami, które mają na celu ozdobienie mowy słuchaczy, 	<ul style="list-style-type: none"> • pytanie, na które nie oczekuje się odpowiedzi (27) • pytanie bez odpowiedzi (22), • pytanie, na które nie trzeba odpowiadać, ponieważ jest oczywista (11), • pytanie, na które znana jest odpowiedź (9), • pytanie z udzieloną w nim odpowiedzią (4), • nie ma odpowiedzi lub jest jednoznaczna, oczywista (2) 	<ul style="list-style-type: none"> • od niej zależy, czy mówca trafił do słuchacza (2), • ilość zapamiętanych przez słuchacza informacji (2), • ocena danego przemówienia pod kątem użycia praktyk retorycznych, • ciekawa wypowiedź, • kwestia, czy było ładnie wygłoszone, • moc przemówienia, • przemówienie, które osiągnęło cel założony przez mówcę 	<ul style="list-style-type: none"> • zabiegi stylistyczne służące urozmaiceniu tekstu, • słowa i zwroty, które mają upiększyć wypowiedź, • specjalne sposoby mówienia

<ul style="list-style-type: none"> • dosadne przemówienie, przemówienie kontrowersyjne, wypowiedź ostra i żywiołowa, • siła przekonywania, naskakiwanie na kogoś, • narzucanie poglądów 	<ul style="list-style-type: none"> • używanie mądrych słów, które nie są używane w języku potocznym, • zadawanie wielu pytań retorycznych, • chwalenie się umiejętnością przemawiania, • mówienie pod publikę; • popisywanie się znajomością zwrotów naukowych i z innych języków, mające na celu wyolbrzymienie wiedzy osoby mówiącej 	<ul style="list-style-type: none"> • wypowiedź nie na temat, • mówienie o niczym, • nic nie można wywnioskować, • bezsensowne argumenty, • nieumiejętność przemawiania, • puste słowa • słowa bez pokrycia, • nieciekawa przemowa, • lanie wody 	<ul style="list-style-type: none"> • posługiwanie się zwrotami z obcych języków, • pięknie zbudowane zdania, • ubarwienie wymowy, • dodawanie cytatów, • dodawanie porównań i metafor do tekstu, • piękne wystawianie się, • urozmaicenie wypowiedzi, • mówienie w ładny sposób 	<ul style="list-style-type: none"> • nie ma odpowiedzi lub nie jest konieczna • pytanie zadane, by uświadomić coś słuchaczowi, • zadane, by podkreślić znaczenie słów, a nie po to, by ktoś odpowiedział, • ma na celu zmusić do myślenia 	
--	---	--	---	---	--

Przytoczone wypowiedzi wskazują na to, że młodzież stosunkowo najlepiej orientuje się w tym, czym jest pytanie retoryczne, natomiast naj słabiej w kwestii figur retorycznych. Odpowiedzi tu udzielone były bardzo enigmatyczne, żaden z ankietowanych nie potrafił też wymienić konkretnych przykładów takich środków. Ogólnie proponowane przez uczniów parafrazy podanych związków frazeologicznych miały – z wyjątkami – charakter mocno intuicyjny, opierały się na przeczuciu, domysłach, a przede wszystkim na niezbyt trafnych skojarzeniach.

Lepszą orientacją wykazali się badani, definiując wybrane pojęcia z zakresu retoryki:

perswazja	argumentacja	patos	kompozycja
36 prób odpowiedzi	55 prób odpowiedzi	55 prób odpowiedzi	47 prób odpowiedzi
<ul style="list-style-type: none"> • przekonywanie (14), • wywieranie wpływu na innych (4), • siła przekonywania (3), • sztuka przekonywania do własnych przekonań (3), • umiejętność przekonywania (2), • próba wybicia komuś czegoś z głowy (2), • wpływ człowieka na człowieka, • odwiedzenie kogoś od jakiegoś pomysłu, • dobra argumentacja, • sztuka nakłaniania do czegoś, • namawianie bez zmuszania, • taki dobór słów, aby słuchacz przekonał się do naszych tez, • wywieranie presji, • tłumaczenie czegoś 	<ul style="list-style-type: none"> • popieranie tezy (10), • uzasadnianie swoich racji (7), • dowody potwierdzające tezę (6), • podanie przykładów, aby coś potwierdzić (5), • coś potwierdzającego nasze zdanie (4), • objaśnienie swojego zdania (3), • udowadnianie przekonania (3), • wyjaśnienie czegoś (3) i poparcie przykładami (2), • zbiór zdań potwierdzających tezę (2), • podawać za i przeciw (2), • wypunktowanie swoich myśli (2), • przekonywanie kogoś (2), • obrona własnych poglądów, • trafne spostrzeżenia, • podawanie niezbitych dowodów, • wypowiedź poparta wiedzą 	<ul style="list-style-type: none"> • wzniosłość (24), • podniosły styl (16), • podniosły ton (7), • podniosłość (4), • poważny ton (2), • coś smutnego, • sztuka polegająca na używaniu wielkich wzniosłych zwrotów 	<ul style="list-style-type: none"> • układ (12) i porządek, • ułożenie tekstu (5), • forma (5), • sposób budowy tekstu (4), • wstęp, rozwinięcie, zakończenie (3), • spójna całość (3), • układ treści (2), • ułożenie w logiczną całość (2), • budowa tekstu, • schemat, • wzór, • zasady i budowa, • sztuka ułożenia mowy lub wypracowania, • poprawna budowa treści, • odpowiednie rozmieszczenie tekstu, • wzór wypowiedzi, • układ zgodny z zasadami, • konstrukcja wypowiedzi

Łatwo zauważyć, że w tym zestawieniu odpowiedzi nie są już tak intuicyjne jak w poprzednim. Mimo zdarzających się problemów z werbalizacją poglądów widać,

że uczniowie są ich w pełni świadomi, że za cytowanymi wypowiedziami stoi pewna i konkretna wiedza. Zapytani o jej źródła licealiści zaznaczali następujące warianty odpowiedzi: „była o nich mowa na lekcji języka polskiego” (59%), „niektóre z nich słyszałem w telewizji” (27%), „takie informacje można znaleźć w podręczniku literackim” (24%), „mówi się o tych sprawach w podręczniku kształcenia językowego” (13%). 2% badanych zastrzegło, że czerpie tę wiedzę z innych źródeł, kolejne 2% zaznaczyło wszystkie możliwe warianty odpowiedzi. Staje się zatem jasne, że podstawowym czynnikiem wpływającym na świadomość retoryczną uczniów jest edukacja polonistyczna wraz z jej podstawowym narzędziem – szkolnym podręcznikiem.

Wnioski płynące z badania byłyby jednak niepełne, gdyby pominąć analizę sposobów definiowania przez młodzież kluczowego pojęcia – retoryki. W finalnym i podsumowującym etapie sondażu uczniowie poproszeni zostali o objaśnienie tego pojęcia oraz określenie, z jakiego źródła czerpią swoją wiedzę na ten temat. Wyniki pokazały, że większość badanych osób ma problem z tym zadaniem, definicji pojawiło się stosunkowo niewiele. Wykaz uczniowskich odpowiedzi przedstawia się następująco:

Retoryka to: sposób mówienia (3), nauka o pięknym wystawianiu się (2), umiejętność ciekawego mówienia (2), umiejętność przemawiania; umiejętność przekonywania słuchaczy; nauka o nabywaniu umiejętności pięknego wystawiania się; zdolność pięknego mówienia; zdolność do wygłoszenia swoich poglądów w sposób przekonujący; sztuka wymowy i przekonywania (2), sztuka przemawiania i przekonywania (2), sztuka ładnego i skutecznego przemawiania; sztuka mówienia; sztuka poprawnego wypowiadania się; sztuka pięknej wymowy; sztuka przekonywania; sztuka wypowiadania się; sztuka pięknego, twórczego, dosadnego przemawiania; sztuka przemawiania, której celem jest perswazja; sztuka przemawiania mająca na celu zainteresowanie słuchaczy i przekonanie ich do jakichś poglądów; próba trafienia do słuchacza, zaciekawienia go; mowa podporządkowana celowi perswazyjnemu, czyli przekonaniu słuchacza; coś związanego z mówieniem.

W sumie pojawiło się zaledwie dwadzieścia dziewięć definicji, z czego siedemnaście położyło nacisk na aspekt retoryki związany z przemawianiem, cztery skupiły się na jej celu perswazyjnym, zaś osiem najpełniejszych – na jednym i drugim. Czternastu badanych określiło retorykę jako sztukę, pięciu jako umiejętność, trzech jako sposób, po dwóch jako naukę i zdolność, pojedynczy jako mowę, próbę oraz bliżej nieokreślone „coś”.

Polecenie, w którym uczniowie mieli się zmierzyć z samodzielnym formułowaniem definicji retoryki, okazało się dla nich trudne. Uzupełnieniem dla niego i alternatywą stało się pytanie, w którym podano różne gotowe warianty odpowiedzi. Zadaniem ankietowanych było zakreślenie dwóch takich, które uznali za najtrafniejsze. Na tej podstawie można ustalić następujący ranking odpowiedzi: [Retoryka to:] „sztuka sprawnego i skutecznego posługiwania się wypowiedziami językowymi, zwłaszcza w celach perswazyjnych” (43%), „sztuka wymowy” (42%), „umiejętność etycznego i rzetelnego przekonywania słuchaczy” (26%), „sztuka pięknego wystawienia” (19%), „nauka o sztuce mówienia” (17%), „sztuka przekonywania” (15%), „krasomówstwo” (5%), „sztuka wygłaszania wystąpień oratorskich” (4%).

W przypadku tego pytania zamkniętego odpowiedzieli niemal wszyscy ankietowani i okazało się, że wyniki są zbliżone do uzyskanych w poleceniu otwartym. Po raz kolejny nieco większym powodzeniem cieszyły się podpowiedzi skupione wyłącznie na sferze retoryki związanej z przemawianiem i sprawnością językową. Trzeba jednak odnotować, że ich przewaga nad wariantami obejmującymi cel perswazyjny nie jest już znacząca.

Źródłem uczniowskiej wiedzy w zakresie rozumienia i interpretowania pojęcia „retoryka” jest, najogólniej rzecz ujmując, szkoła – tak zadeklarowało w kolejnym z pytań 85% badanych. Do kategorii tej zaliczyć można odpowiedzi ogólne typu: „lekcja” – 36%, „nauczyciel” – 20%, „podręcznik” – 5%, oraz te bardziej szczegółowe: „gimnazjum” – 28%, „liceum” – 11%. Dwóch ankietowanych wykazało się doskonałą pamięcią i zaangażowaniem w wypełnianiu ankiety, o czym świadczą ich bardzo konkretne wypowiedzi: „lekcja języka polskiego w liceum podczas omawiania tekstów Wacława Potockiego” oraz „lekcja historii – starożytni Grecy i Rzymianie musieli się tego uczyć”. Do 15% badanych wiedza na temat retoryki trafiła inną drogą, taką jak: Internet 4,5%, własne domysły – 4,5%, telewizja – 2%, słownik – 2%, a także źródło bliżej nieokreślone, zwerbalizowane potocznie jako „obiło mi się o uszy” – 2%.

Wracając jednak do źródeł strictly edukacyjnych, zauważyć można dużą dysproporcję między procentowym wskaźnikiem dla gimnazjum i liceum (28%–11%). Nie dziwi tu absolutnie, że to właśnie w gimnazjum uczeń mógł zapoznać się z zagadnieniami retoryki, ponieważ takie wymagania określone są choćby przez podstawę programową. Dokument ten wymienia na przykład takie treści nauczania jak „pojęcia związane z retoryką i wypowiedziami o strukturze logicznej: teza, argument, przesłanka, wniosek, pogląd, ocena [...] pytanie retoryczne”. Wynikałoby z tego jednak także – i to jest zaskakujące – że już na poziomie liceum porusza się te kwestie rzadziej. Nie można bowiem chyba podciągać odpowiedzi ogólnych, mówiących o tym, że źródłem wiedzy na temat retoryki jest „lekcja języka polskiego” czy „nauczyciel” pod kształcenie na poziomie ponadgimnazjalnym, bo nie ma takiej pewności. Pewne wydaje się natomiast – co pokazują już wyniki całej ankiety – że mimo obecności zagadnień retorycznych w podstawie programowej, programach nauczania i podręcznikach szkolnych, nie jest uczniom zbyt dobrze znana retoryczna teoria. Mają problem z podaniem przykładu figury retorycznej, nie wszyscy wiedzą, czym jest patos. Pojęcia podane do zdefiniowania nastąpiły nie lada trudności – potwierdzeniem może być dopisek odnaleziony w jednej z ankiet: „O niektórych (pojęciach) nie słyszałam wcale. Następnym razem proszę wymyślić bliższe odbiorcom pytania, na poziomie liceum, a nie pracy magisterskiej Pozdrawiam!”. Pomimo to poziom retorycznej świadomości (a może raczej retorycznej intuicji) licealistów można uznać za wysoki. Potrafią oni ocenić skuteczność komunikacyjną własną, ale też innych nadawców, posiadają praktyczne umiejętności komponowania wypowiedzi ustnych i pisemnych, wiedzą, jak osiągać w nich i za ich pomocą cel zgodny z intencją. Zbiorcza analiza wielu punktów ankiety pokazała, że umiejętności te są przede wszystkim efektem działań edukacyjnych realizowanych w szkole, na lekcjach języka polskiego, co świadczyć może z kolei o tym, iż nauczyciele poloniści, kładąc nacisk na pragmatykę, upatrują w ponadgimnazjalnym kształceniu językowym głównie celu praktycznego.

ANEKS – WZÓR ANKIETY

Serdecznie zapraszam do wzięcia udziału w sondażu. Ankieta jest anonimowa, a wyniki posłużą do pracy badawczej.

1. Wyobraź sobie, że występujesz publicznie: wygłaszasz przemówienie, prezentujesz referat lub po prostu opowiadasz znajomym anegdotę:

a) po czym poznasz, że ktoś jest znudzony Twoim wystąpieniem?

.....

b) po czym poznasz, że Twoje wystąpienie podoba się słuchaczom?

.....

2. Co – Twoim zdaniem – chce powiedzieć polityk, który po wystąpieniu posła stwierdza: „Nie zgadzam się z jego poglądami, ale przemówienie oceniam bardzo wysoko”?

.....

3. Co, według Ciebie, znaczy stwierdzenie, że ktoś „nie umie przemawiać”?

.....

4. Oto fragment *Przemówienia do młodzieży* Jana Pawła II z 03.06.1979 roku:

Moi Drodzy! Ja już od wczoraj myślę nad tym, co znaczą te oklaski. [...] Otóż powiedziałem, że od wczoraj myślę nad tym. Trzeba powiedzieć, co myślę. Wczoraj, wczoraj naprzód pomyślałem sobie: powiedz im, żeby dali spokój, bo nie skończymy! Dziś powinienem to samo powtórzyć, ale wczoraj pomyślałem sobie: poczekaj! Przyszła mi taka myśl (myślę, że przyszła od Ducha Świętego) – poczekaj! Będą razem z tobą mówić to kazanie! Bo wcale nie jest takie interesujące to, że klaszczą, że biją brawo, tylko kiedy biją brawo! [...]

Jak myślisz, dlaczego homilie i przemówienia Jana Pawła II wzbudzały tak duży aplauz słuchaczy?

.....

5. Wyobraź sobie, że musisz wygłosić referat. Chciałbyś zainteresować kolegów i nauczyciela oraz – oczywiście – otrzymać dobrą ocenę. Co musisz zrobić, aby osiągnąć taki sukces?

.....

6. Zapewne nieraz w swoim życiu pisałeś wypracowanie. Jak powinna być zbudowana praca pisemna? O jakich zasadach kompozycyjnych trzeba pamiętać?

.....
.....
.....

7. Skąd wiesz, jak należy pisać wypracowanie?:

- a) uczył nas tego nauczyciel
- b) przeczytałem w podręczniku
- c) czytałem wypracowania innych uczniów zamieszczone w Internecie i staram się je naśladować
- d) szukałem takich informacji w poradnikach
- e) po prostu intuicyjnie wiem, jak pisać wypracowanie

8. Jesteś już w ostatniej klasie. Przygotowujesz prezentację maturalną. Co zrobisz, aby otrzymać wysoką liczbę punktów? Jak ułożysz swoją wypowiedź i jak ją wygłosisz, aby przekonać komisję?

.....
.....
.....

9. Spróbuj objaśnić poniższe związki wyrazowe. Co one znaczą?

a) agresywna retoryka.....

.....
.....

b) popisy retoryczne.....

.....
.....

c) pusta retoryka.....

.....
.....

d) ozdobność retoryczna.....

.....
.....

e) pytanie retoryczne.....

.....
.....

f) retoryczna wartość przemówienia

.....
.....

g) figury retoryczne.....

.....
.....

10. Jak należy rozumieć słowo „retoryka”? Spróbuj objaśnić to pojęcie.

.....
.....
.....

11. Kiedy i skąd dowiedziałeś się, czym jest retoryka?

.....
.....
.....

12. Spróbuj objaśnić pojęcia:

a) perswazja.....

.....
.....

b) argumentacja.....

.....
.....

c) patos.....

.....
.....

d) kompozycja.....

.....
.....

Z czym Ci się kojarzą wymienione pojęcia?

a) takie informacje można znaleźć w podręczniku literackim

b) mówi się o tych sprawach w podręczniku kształcenia językowego

c) była o nich mowa na lekcji języka polskiego

d) niektóre z nich słyszałem w telewizji

13. Która z definicji retoryki wydaje Ci się najtrafniejsza? Zaznacz dwie odpowiedzi.

a) sztuka wymowy

b) umiejętność etycznego i rzetelnego przekonywania słuchaczy

c) sztuka przekonywania

d) krasomówstwo

e) sztuka pięknego wysłowienia

f) sztuka sprawnego i skutecznego posługiwania się wypowiedziami językowymi, zwłaszcza w celach perswazyjnych

g) sztuka wygłaszania wystąpień oratorskich

h) nauka o sztuce mówienia

DZIĘKUJĘ ZA WZIĘCIE UDZIAŁU W BADANIU!

Rhetoric awareness of upper secondary school students

Abstract

The essence of the article is constituted by the results of a poll conducted among students of upper secondary schools in Cracow. The poll was used to examine broadly defined rhetorical awareness treated as a set of information and skills essential for the reception and construction of both spoken and written utterances in a way that allows achieving communicative effectiveness and the aim consistent with speaker's intention. The gathered data was used to analyse numerous problems including: students' knowledge of theoretical notions connected with rhetoric and the sources of this knowledge, the ways in which young people define and understand the notion of *rhetoric*, students' strategies of the creation of spoken and written utterances as well as the level of identification of the factors of communicative effectiveness. The results of the poll enabled to determine that students possess wide, although mainly intuitive, knowledge about linguistic and social communication. They are able to determine not only their own communicative effectiveness but also that of other senders, possess practical skills of creating spoken and written utterances as well as know how to achieve an aim consistent with the intention in utterances and by their means. These abilities are mainly the result of educational actions realized at school, during Polish language lessons.